

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Кваліфікаційна робота магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ В
УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ»**

Виконала: здобувач вищої освіти
2 курсу, групи SoO1-M24z
Спеціальності 016 Спеціальна освіта
Казак Євгенія Аркадіївна

Керівник:
Докучина Т.О., кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри спеціальної та
інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ В УЧНІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ	6
1.1. Соціально-правова поведінка як форма соціальної поведінки.....	6
1.2. Правове виховання: сутність, завдання, характеристика.....	11
1.3. Специфіка правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями.....	18
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ В УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ У ПРОЦЕСІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	23
2.1. Методика дослідження соціально-правової поведінки.....	23
2.2. Результати дослідження	35
2.3. Педагогічні умови формування соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями.....	47
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61

ВСТУП

Актуальність теми. Особливості розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями обумовлюють труднощі їхньої соціальної адаптації. Відтак дітям важко дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки, законів, правил спілкування. Тому дуже важливо ще з раннього віку допомагати їм засвоювати соціальні й правові знання, щоб вони могли поводитися правильно в різних життєвих ситуаціях.

Проблематика правового виховання учнів посідає важливе місце в сучасному українському науковому дискурсі. Українські науковці активно працюють над вивченням теоретичних і практичних аспектів цього процесу, зосереджуючи увагу на пошуку ефективних форм, методів та умов, що сприяють формуванню правової свідомості молодого покоління. Значний внесок у розробку цих питань зробили такі науковці, як Г. Давидов, М. Городиський, І. Запорожан, О. Міцкевич, М. Подберезський, А. Стаканков, О. Татаринцева, Л. Твердохліб, М. Фіцула та ін., які вивчали способи оновлення змісту правового виховання та його інтеграцію в освітній процес.

Формування соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями є важливою умовою для їх успішної соціалізації, захисту прав та подальшого самостійного життя. Це один із напрямів сучасної спеціальної педагогіки, різні аспекти якого досліджували О. Вержиховська, А. Висоцька, І. Гладченко, Ю. Косенко, О. Ляшенко, В. Синьов та ін. Основою для вивчення проблеми формування соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями є наукові доробки вчених у педагогіці, які визначають загальні тенденції реалізації різних форм та методів виховання у цьому напрямі.

Вагомий вклад вчених у визначену проблему не зменшує її актуальність, а нерозкритість окремих аспектів правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями обумовила вибір теми нашого дослідження «Формування соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями».

Мета дослідження – розробити педагогічні умови формування соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями.

Завдання дослідження:

1. Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми формування соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями.

2. Розробити критерії оцінки та методикау дослідження сформованості соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями.

3. На основі результатів емпіричного дослідження визначити рівень сформованості соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями.

4. Розробити педагогічні умови формування соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями.

Об'єкт дослідження – процес формування соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження:

- *теоретичні*: аналіз та синтез наукових досліджень визначеної проблеми, систематизація та узагальнення теоретичних засад формування соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями;

- *емпіричні*: констатувальний експеримент, спостереження, анкета, бесіда, аналіз ситуацій та ін.

- *статистичні*: якісний та кількісний аналіз результатів дослідження соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

подальшого розвитку набуло вивчення особливостей правового виховання, формування правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями, їхньої особистості;

розроблено методикау оцінки рівня сформованості соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями; педагогічні умови формування соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями.

досліджено рівень сформованості соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями;

Теоретичне значення роботи. Результати теоретичного вивчення специфіки формування соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями є частиною наукового дослідження правового виховання учнів та формування правомірної поведінки у них.

Практичне значення одержаних результатів полягає в результатах дослідження соціально-правової поведінки, які характеризують особистісний розвиток учнів з інтелектуальними порушеннями та можуть бути використанні при вивченні психології дитини з інтелектуальними порушеннями. Також розроблені педагогічні умови формування соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями будуть ефективними у виховній роботі з дітьми в умовах ЗЗСО зі спеціальною та інклюзивною формою навчання; здобувачами вищої освіти при вивченні теми правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями з навчальної дисципліни «Корекційна психопедагогіка».

Дослідження проводилось на базі Комунального закладу «Одеський навчально-реабілітаційний центр «Формадо» Одеської обласної ради та Кам'янець-Подільського навчально-реабілітаційного центру Хмельницької обласної ради. Дослідженням було охоплено 34 учні з інтелектуальними порушеннями 5-7-х класів.

Результати дослідження пройшли апробацію на звітній науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за підсумками НДР у 2024 навчальному році та на V Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти». Результати дослідження представлено у публікації.

Кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (51 найменування). Загальний обсяг кваліфікаційної роботи 65 сторінки, з них – 60 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ В УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

1.1. Соціально-правова поведінка як форма соціальної поведінки

Соціально-правова поведінка є однією з форм соціальної поведінки, що характеризує не лише дотримання правових норм, але й активне усвідомлення особистістю своєї ролі в правовому полі суспільства. Вона передбачає не просто виконання законів, а й внутрішнє прийняття правових цінностей, відповідальність за власні вчинки і повагу до прав інших громадян. Аналіз цієї форми поведінки дозволяє глибше зрозуміти, як саме відбувається соціальна інтеграція індивіда через призму права та яким чином формується правова культура в суспільстві.

Соціально-правова поведінка є ваговою умовою успішної соціалізації та соціальної адаптації дітей. Знання норм і правил поведінки у суспільстві та дотримання їх у повсякденному житті є запорукою успішного становлення як особистості та громадянина. Вивчаючи питання соціально-правової поведінки доцільним визначити механізм її формування, що безпосередньо здійснюється завдяки психічній регуляції. Так, Т. Стрибко, С. Бойченко та ін. зазначають, що свідомість людини забезпечує здатність розуміти навколишній світ, події в суспільстві та власні дії. Саме свідомість відіграє вагому роль у тому, як людина поводить себе, приймає рішення і взаємодіє з іншими. Одним із компонентів свідомості є правова свідомість, що відповідає за розуміння законів, прав і обов'язків. Саме правова свідомість забезпечує здатність людини отримувати знання про світ; ставити перед собою цілі та планувати свої дії; контролювати свої емоції й поведінку; оцінювати, що добре, а що погано. Саме свідомість допомагає людині орієнтуватися в житті, діяти обдуманно та відповідально, а правова свідомість сприяє тому, щоб ці дії відповідали законам і нормам суспільства [41, с. 258].

Поведінковий аспект правосвідомості є складним утворенням, що поєднує логічне осмислення та емоційне ставлення. Через нього на практиці реалізуються як психологічні, так і світоглядні елементи правосвідомості. Правова поведінка проявляється в активних діях або свідомій бездіяльності. Для того щоб певна дія набула ознак правового вчинку, у свідомості особи повинна сформуватись внутрішня установка на дотримання права як мотиваційна основа правової поведінки. Ця установка виникає за умови, що індивід [39, с. 464-465]:

- обізнаний із відповідною правовою нормою;
- розуміє її зміст і значення;
- оцінює її з позиції власного схвалення чи несприйняття;
- усвідомлює важливість прав інших осіб;
- переживає певні емоції, пов'язані з функціонуванням цієї норми;
- внутрішньо готовий діяти у відповідності до неї.

Характерні риси правосвідомості стають очевидними під час розгляду її структурних елементів, які з точки зору змістовного наповнення поділяються на такі групи [32]:

– ідеологічно-іраціональний компонент, що охоплює систему знань, уявлень, правових понять та ідей щодо чинного законодавства, уявного ідеалу права, а також інших правових явищ;

– емоційно-психологічний рівень, який включає в себе почуття, переживання та емоційні реакції, що виникають на основі правових знань, уявлень про правові норми, законність, юридичні права й обов'язки;

– поведінкова складова, яка відображає настанови щодо правомірної поведінки, демонструє реальне ставлення суб'єкта до права та його готовність діяти в межах правового поля.

Т. Стрибко, С. Бойченко зазначають, що правова поведінка — це важлива частина правосвідомості людини. Вона є складним явищем, яке має багато сторін, бо залежить від того, як саме людина розуміє закон, мораль і правила у суспільстві. Її дії у правових ситуаціях визначаються особистими уявленнями про справедливість, обов'язок і правила поведінки, а також тим, які правові

цінності вона поділяє. Вчені тлумачать її як «соціально значущу, свідомовольова поведінку людей, яка зовні виражена у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності, врегульована нормами права, підконтрольна державі та спричиняє юридичні наслідки» [41, с. 260].

В. Молдован зазначає, що термін «поведінка» має багатозначний характер, оскільки активно використовується в багатьох галузях суспільствознавства. В юридичному контексті під поведінкою розуміють усвідомлену діяльність людини, яка може бути охарактеризована через певні соціальні та правові критерії. По-перше, така діяльність має суспільну значущість, що виявляється у двох основних формах: вона може сприяти розвитку суспільних процесів (соціальна корисність) або, навпаки, становити загрозу для них (соціальна шкідливість). Саме ця характеристика визначає її вплив на стан і динаміку суспільних відносин. По-друге, правова поведінка завжди проявляється у вигляді конкретних дій або свідомої бездіяльності, які підпадають під правове регулювання. Активні дії безпосередньо змінюють правовий статус або взаємодію між суб'єктами права. По-третє, така поведінка має вольовий і свідомий характер, тобто обумовлена внутрішніми переконаннями, рівнем правосвідомості та здатністю особи контролювати свої емоційні стани, критично осмислювати ситуації та відповідально керувати власними вчинками [26, с. 86].

Таким чином, правова поведінка постає як механізм реалізації норм права у практичній площині. Вона є інструментом, за допомогою якого юридичні приписи, закріплені в нормативно-правових актах, втілюються в реальній діяльності індивідів. Крім того, така поведінка жорстко регламентується чинним законодавством, а саме нормативними актами, які або прямо визначають критерії правомірності дій, або опосередковано формують допустимі моделі поведінки. Саме це і вирізняє правову поведінку серед інших форм соціальної активності, які, хоч і можуть мати правові наслідки, не завжди відповідають критеріям правомірності чи юридичної значущості [26, с. 86].

С. Гусарев, Р. Калюжний та ін. тлумачать правову поведінку як «сукупність соціально значущих, виражених зовні у вигляді дій чи бездіяльності

вчинків, що так чи інакше регламентуються нормами права і зумовлюють правові наслідки» [29, с. 49].

На думку А. Шульги, термін «*правова поведінка*» є найбільш поширеним у науковому обігу, однак він не позбавлений логічних суперечностей. Зокрема, нелогічно відносити до цього поняття «*правопорушення*», адже останнє, по суті, становить прояв антиправової, тобто неправомірної поведінки. Такий смисловий розрив, який викликає певний когнітивний дисонанс, пропонується усунути шляхом використання терміна «*юридично значуща поведінка*», що є більш нейтральним і точним. У стислому варіанті як синонім може вживатися поняття «*правозначуща поведінка*» [51, с. 19–31].

А. Романова зазначає, що правова поведінка особистості формується під впливом різноманітних чинників: родинного середовища, освітніх інституцій, професійного кола та соціуму загалом. Вектор цього розвитку значною мірою залежить від того, які соціальні орієнтири отримує людина на різних етапах свого становлення. Для формування правомірної моделі поведінки необхідно залучати широкий спектр виховних впливів. Зокрема, для неповнолітніх важливу роль відіграє особистий приклад батьків. У сфері освіти слід активізувати правовиховну діяльність через систематичне правове інформування, проведення тематичних занять, особливо орієнтованих на підлітків. До цього процесу доцільно залучати представників ювенальної служби, правоохоронних органів, а також громадських організацій, що працюють у сфері правового просвітництва [36, с. 765].

Цінність людської поведінки полягає у її відповідності нормам права та моралі, які є характерними для певного суспільства на конкретному історичному етапі. Найефективнішим підходом є профілактика правопорушень — тобто своєчасне виявлення та корекція відхилень у поведінці на ранніх стадіях розвитку особистості. сформованої неправомірної поведінки, особливо якщо вона трансформується у злочинну, значно складніше й потребує державного втручання в межах кримінальної юрисдикції [36, с. 765].

А. Лещенко зазначає, що поняття *«правова поведінка»* виступає узагальнюючою юридичною категорією, яка охоплює різні форми індивідуальної поведінки у правовій сфері — як правомірну, так і протиправну, а також таку, що пов'язана зі зловживанням суб'єктивними правами. Ототожнення термінів *«правова поведінка»* і *«правомірна поведінка»* є методологічно недоцільним, адже звужує зміст першого поняття лише до позитивних проявів. Як слушно зазначає дослідник, більш логічним є використання конструкції *«юридично значуща поведінка»* для позначення дій, які не завжди повністю відповідають ознакам правомірності, проте викликають юридичні наслідки та мають значення в контексті правового регулювання [18, с. 356].

Щодо співвідношення понять *«правова поведінка»* та *«правова діяльність»*, варто звернути увагу на відмінність у їхньому змістовому наповненні. Термін *«діяльність»* передбачає систематичне, тривале у часі виконання певних дій або функцій, що мають цілеспрямований і організований характер, пов'язаний із певною сферою праці або соціальної активності. Натомість поняття *«поведінка»* має ширше і менш структуроване значення — воно охоплює як одиничні дії, так і бездіяльність чи сукупність вчинків, незалежно від їх регулярності чи цілеспрямованості. Таким чином, правова поведінка — це ширше поняття, яке дозволяє аналізувати як позитивні, так і негативні форми індивідуальної взаємодії з правовим середовищем, тоді як *«правова діяльність»* слід розглядати як окремий, більш вузький тип свідомої та організованої участі у правових процесах [18, с. 356].

Отже, соціально-правова поведінка є важливою складовою соціальної поведінки, що відображає рівень правової свідомості та відповідальності особистості. Вона базується на усвідомленому дотриманні правових норм і внутрішній мотивації діяти відповідно до законів і загальноприйнятих правил.

1.2. Правове виховання: сутність, завдання, характеристика

Правове виховання є важливою складовою загального виховного процесу, спрямованого на формування в особистості правової свідомості, відповідального ставлення до прав і обов'язків, а також готовності дотримуватися встановлених норм. Його сутність полягає не лише в передачі правових знань, а й у вихованні внутрішньої мотивації до правомірної поведінки та поваги до правових цінностей. У цьому контексті правове виховання виступає основним інструментом соціалізації особистості в умовах демократичного правового суспільства.

Ю. Кривицький зазначає, що правове виховання становить невід'ємну частину процесу правової соціалізації особистості, оскільки воно спрямоване на формування глибокого усвідомлення сутності права, його ціннісних рівнів та соціального значення. Його завдання полягає в тому, щоб сформувати в індивіда відповідальне ставлення до власних прав, свобод і обов'язків, виховати повагу до правопорядку та готовність добросовісно дотримуватись чинних правових норм. Цей процес є не лише освітнім, а й трансформаційним, адже його головна мета — переведення правових цінностей із зовнішнього, декларативного рівня у внутрішній світ особистості, тобто їх інтеграція в систему особистісних переконань і життєвих орієнтирів. У цьому контексті правове виховання виконує ключову роль як інструмент формування правової держави, а також як засіб запобігання і подолання правового нігілізму, спотворень у правосвідомості та дефіциту правової культури [16, с. 105].

О. Тітомир детально досліджував проблему правового виховання. Вчений визначив, що основними орієнтирами правового виховання виступають формування в особистості глибокої поваги до права як соціальної цінності, усвідомлення важливості дотримання прав і свобод інших людей, а також розвиток внутрішньої готовності та мотивації до правомірної поведінки. Це виховання спрямоване не лише на інтелектуальне розуміння правових норм, а й на розвиток свідомого, відповідального ставлення до власних прав і обов'язків,

підтримку правопорядку та добровільне виконання правових вимог, які ґрунтуються на загально визнаних правових принципах [44, с. 8].

На думку В. Пахомова, основною метою правового виховання є становлення особистості з розвиненою правовою свідомістю, яка здатна діяти відповідально та правомірно в межах суспільства. Такий громадянин, що керується у своїй поведінці нормами права, є основою формування зрілої правової держави та стабільного демократичного ладу. Саме права культура особистості виступає гарантом сталого розвитку суспільства, заснованого на повазі до закону, прав і свобод кожного [31, с. 8].

У демократичному суспільстві правове виховання виконує цілу низку важливих функцій і завдань. По-перше, воно створює передумови для поступового переходу від зовнішнього контролю за дотриманням правових норм до внутрішнього самоконтролю, що сприяє зміцненню правопорядку і зниженню навантаження на правову систему. По-друге, через утвердження цінностей самовираження правове виховання активізує участь громадян у прийнятті соціально значущих рішень. Також правове виховання сприяє формуванню атмосфери толерантності в суспільстві, підтримуючи повагу до культурної різноманітності, різних форм самовираження та проявів індивідуальності. Водночас воно формує підґрунтя для утвердження принципу верховенства права як фундаменту конституційного ладу, а також сприяє зростанню правової активності через глибоке засвоєння цінностей справедливості, правди та законності [44, с. 163].

В. Тація, А. Гетьмана, О. Данильяна зміст правового виховання визначають у донесенні до особистості фундаментальних понять про значущість права як цінності, а також розуміння необхідності дотримання правових норм задля гармонійного функціонування як усього суспільства, так і окремої людини. Це — цілеспрямований, організований і безперервний процес формування правосвідомості за допомогою системи виховних впливів, які реалізуються через різноманітні механізми, ресурси та інститути, доступні в соціальному середовищі [33, с. 401].

Правове виховання охоплює не лише правову освіту, а й широку правопросвітницьку діяльність, популяризацію правових знань та розвиток навичок усвідомленого і відповідального використання правових норм у практиці повсякденного життя. Серед ключових характеристик цього процесу виокремлюють послідовність і системність, чітку орієнтацію на результат, зв'язок з активною діяльністю суб'єктів правових відносин, спрямованість на розвиток правової культури та підвищення рівня правосвідомості. Правове виховання базується на загальноновизнаних принципах права, а також передбачає використання спеціальних форм, методів і засобів, які забезпечують ефективну взаємодію між суб'єктами виховання та тими, на кого воно спрямоване [33, с. 401-402].

Серед характерних рис правового виховання варто виділити низку ключових положень [32]:

- воно ґрунтується на системі цінностей і нормативних орієнтирів, що формують основу правової культури;

- передбачає включення у свідомість індивідів правових механізмів регуляції суспільних відносин, таких як дозволи, обов'язки та заборони;

- у взаємодії з правовою системою та державною підтримкою (у формі зобов'язань, дозволів і заборон) виступає як початковий інструмент правового впливу, що сприяє формуванню й реалізації правомірної поведінки;

- спирається на можливість застосування примусових заходів державного характеру, зокрема через механізм правової відповідальності, яка має зворотну (ретроспективну) дію;

- охоплює не лише осіб, які дотримуються правових норм, але й тих, хто має схильність до їх порушення;

- реалізується через спеціальні методики й підходи, характерні саме для правового виховання;

- провадиться представниками соціуму, які, як правило, мають професійну юридичну підготовку та відповідну компетентність.

Правове виховання відбувається поетапно, з ускладненням змісту й форм відповідно до вікових та інтелектуальних можливостей особи. Воно є важливою складовою правової соціалізації — процесу залучення індивіда до системи правових норм і цінностей, що діють у суспільстві. Крім того, правове виховання має чітко структуровану будову, визначену мету, реалізується через систему засобів і методів, і базується на постійному вивченні правової реальності, у якій відбувається становлення особистості як суб'єкта права [47, с. 21].

А. Гетьман, Л. Герасіна, О. Данильян наголошують на нерозривному зв'язку між правовим вихованням і правовим навчанням: одне не може повноцінно функціонувати без іншого. Правове навчання забезпечує передусім раціональне сприйняття знань, інформує особистість про норми й принципи права, тоді як правове виховання формує світогляд, ціннісні орієнтири, емоційно-вольову готовність діяти відповідно до закону. Умовне розмежування між ними ґрунтується на сфері впливу: навчання — на інтелектуальну сферу, виховання — на особистісну, емоційно-ціннісну. Водночас ефективність виховного впливу значною мірою залежить від реального функціонування правових норм у суспільстві: неможливо прищепити повагу до права, якщо воно існує лише на рівні декларацій, не підкріплених реальними діями. Дисонанс між офіційними заявами й повсякденною правовою практикою підриває довіру до права і знецінює виховні зусилля як педагогів, так і суспільства загалом [3, с. 31].

Наукова дискусія щодо співвідношення понять «правове виховання» та «правова освіта» триває й дотепер. Ці явища мають спільну природу, адже обидва процеси спрямовані на формування правових знань, поваги до законів, прав людини та активного ставлення до проблем правопорядку й законності. М. Кравчук розглядає правову освіту як провідну форму правового виховання, акцентуючи на її освітній спрямованості та інституційній реалізації через заклади формальної освіти — школи, коледжі, університети. Таким чином, правова освіта в його інтерпретації постає як важливий інструмент, що забезпечує системне набуття знань і водночас сприяє формуванню правової свідомості [43, с. 220].

Я. Турчиняк зазначає, що правова освіта молоді виступає важливою складовою процесу формування правомірної поведінки та розвитку як правової, так і моральної культури особистості. Раннє усвідомлення власних прав, свобод і обов'язків, а також повага до правових норм створює основу для становлення правової держави і демократичного суспільства, де кожен громадянин цінує людську гідність, життя і свободу. Таке свідоме покоління здатне будувати громадянське суспільство на засадах взаємоповаги, національної самосвідомості та дотримання правових принципів [46, с. 770].

Як слушно підкреслює Х. Маркович, правове виховання є невід'ємною частиною загальногромадянського виховання, яке охоплює широкий спектр складових. У межах цього процесу надзвичайно важливо сформувати в кожного індивіда усвідомлення значення права для суспільного життя, його соціальної цінності, а також сприяти розвитку почуття особистої гідності та правової захищеності [23, с. 43–45].

Засвоєння правових норм особистістю здійснюється через два основні механізми: раціональне осмислення змісту права та процес інтеріоризації. У першому випадку індивід сприймає правові норми як обґрунтовані, доцільні та соціально важливі. У другому — відбувається внутрішнє прийняття цих норм: зовнішні правові вимоги трансформуються у власні переконання, що формують стійку правову позицію, особисту установку й звичку діяти відповідно до встановлених правових стандартів [3, с. 20]. Такий подвійний підхід до засвоєння права є надзвичайно важливим для формування глибокої правової свідомості, адже лише поєднання раціонального розуміння норм із їхнім внутрішнім прийняттям забезпечує стабільну й осмислену правомірну поведінку особистості.

М. Фіцула обґрунтовано підкреслює, що потреба в якісній організації правового виховання молодого покоління безпосередньо пов'язана з процесом формування правової держави, яка не може існувати без належного рівня правової свідомості та культури її громадян. Зміни у правовій системі, необхідність подолання правового нігілізму та низького рівня правової

обізнаності серед населення лише підсилюють актуальність правовиховної роботи [49, с. 45].

У науковій літературі висвітлено широкий спектр методів, що застосовуються з метою формування правової свідомості та правомірної поведінки неповнолітніх. Серед основних засобів впливу виокремлюють вербальні методи, зокрема: пояснення, розповіді, бесіди, читання літературних і публіцистичних творів, лекції, дискусії, диспути, а також організацію «круглих столів» на правову тематику. Крім традиційних методів, важливу роль відіграють інтерактивні підходи: рольові ігри, тренінги, вправи, змагання та інші активні форми взаємодії [29, с. 59-62; 32, с. 118-126].

Серед найбільш уживаних форм реалізації правового виховання, залучення до яких дозволяє створити багатовимірну систему правового впливу на підростаюче покоління, що сприяє зміцненню правопорядку та утвердженню правової культури в суспільстві, виділяють наступні [17, с. 35]:

- правову освіту (систематичне навчання правових основ);
- правову пропаганду (поширення правових знань у суспільстві);
- діяльність державних органів і установ у межах юридичної практики (суду, прокуратури, поліції, адвокатури тощо);
- власний приклад правомірної поведінки громадян, а також процес самовиховання.

О. Копкілець зазначає, що одним із ключових напрямів правового виховання є формування в учнів розуміння пріоритетності прав і свобод людини, а також усвідомлення нерозривного зв'язку між правами та обов'язками. Виховна діяльність у школі має ґрунтуватися на принципах демократичності, залучення учнів до участі в самоврядуванні, що сприяє розвитку відповідальності, ініціативності та поваги до прав інших людей. Відновлення та вдосконалення механізмів учнівського самоврядування є важливим засобом практичного засвоєння елементів правової культури [10, с. 217].

Зростання рівня правопорушень серед підлітків, що часто є наслідком незнання законів, недостатнього правового виховання та деструктивного

соціального впливу, обумовлює необхідність активізації правопросвітницької роботи в навчальних закладах. Соціальні й економічні чинники, які не завжди узгоджуються з нормами права і моралі, також відіграють важливу роль у формуванні девіантної поведінки серед молоді. Ефективність правового виховання значно зростає за умов його поєднання з правовим навчанням. Школа має забезпечити систематичне засвоєння правових знань, формувати в учнів переконання, що реалізація особистих прав передбачає відповідальне ставлення до обов'язків щодо інших членів суспільства [10, с. 217].

У рамках дослідження проблеми правового виховання учнів загальноосвітніх шкіл значну наукову увагу приділяють вітчизняні дослідники, зокрема М. Фіцула та інші, які систематизували основні завдання, що мають бути реалізовані у цьому процесі. Вони наголошують на важливості формування в молодого покоління глибокої поваги до осіб, які охороняють правопорядок у державі, а також до законів і норм, що регламентують суспільне життя. Зокрема, підкреслюється необхідність виховувати в учнів відповідальне ставлення до правил поведінки як у стінах школи, так і поза нею, адже саме дотримання цих норм забезпечує безпеку та гармонійне співіснування в колективі [49].

Додатково важливим є формування у здобувачів освіти усвідомленого ставлення до виконання прийнятих правомірних стандартів поведінки. Це означає, що учні не лише повинні знати правила, але й розуміти їхню значущість і сенс, сприймати їх як основу для власних дій у повсякденному житті. Не менш важливою є робота над усвідомленням учнями особистої відповідальності за свої вчинки, а також розумінням неминучості покарання у разі порушення законів і норм. Такий підхід формує правову дисципліну та підвищує рівень самоконтролю серед молоді [49].

Крім того, науковці акцентують увагу на необхідності виховувати у школярів нетерпимість до порушників законів та соціальних правил співжиття. Це сприяє формуванню активної громадянської позиції, коли кожен учень розуміє важливість боротьби з правопорушеннями не лише як обов'язок держави, а й як свою особисту відповідальність. В результаті такого

комплексного підходу правове виховання сприяє формуванню свідомих, відповідальних громадян, які здатні підтримувати правопорядок і сприяти розвитку демократичного суспільства [49].

Отже, сутність правового виховання учнів полягає у формуванні у них правової свідомості, поваги до прав і свобод інших людей, а також готовності дотримуватися норм і правил, що регулюють суспільні відносини. Правове виховання є цілісним і системним процесом, що поєднує різні форми, методи та засоби, адаптовані до вікових та індивідуальних особливостей учнів.

1.3. Специфіка правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями

Правове виховання учнів з інтелектуальними порушеннями має свою унікальну специфіку, що зумовлена особливостями їхнього психічного розвитку, пізнавальної діяльності та соціальної адаптації. Такий виховний процес потребує адаптації змісту, методів і форм відповідно до індивідуальних можливостей сприйняття та засвоєння правових знань. У цьому контексті особливо важливо забезпечити системну, доступну та послідовну право-виховну роботу, спрямовану на формування елементарних правових уявлень і соціально-правової поведінки.

Розглядаючи поведінку як цілеспрямовану активність, спрямовану на задоволення потреб, В. Синьов, О. Хохліна та М. Матвєєва підкреслюють, що у дітей з інтелектуальними порушеннями домінують органічні потреби, тоді як соціальні та інтелектуальні формуються значно важче. Неможливість реалізувати власні бажання і інтереси часто призводить у них до фрустраційної поведінки. Автори також відзначають, що навіть незначні труднощі чи необхідність докласти зусилля під час навчання чи діяльності викликають у таких учнів відмову від досягнення мети. Вони схильні обирати більш доступні, але менш бажані цілі замість складних і віддалених, оскільки знайомі мотиви не завжди є для них ефективними рушіями поведінки [38, с.109].

Результати досліджень В. Синьова підтверджують, що для ефективного формування системи виховання дітей з інтелектуальними порушеннями необхідне глибоке розуміння структури порушення та особливостей прояву як первинних, так і вторинних відхилень. Важливо враховувати індивідуальні та вікові характеристики кожного учня, серед яких – знання соціальних норм, ставлення до них, інтереси, життєві цілі, плани на майбутнє, звички, самооцінка, рівень амбіцій, а також позиція у колективі та взаємини з однолітками, педагогами, навчанням, працею і грою [37].

В. Синьов вказує, що ключовою особистісною рисою, що сприяє узагальненню і закріпленню у свідомості соціальних норм, є критичне мислення. Проте у дітей з інтелектуальними порушеннями ця здатність значно знижена, а підвищена навіюваність заважає їм чітко розрізняти негативні дії та усвідомлювати необхідність їх уникати. Вони часто не здатні правильно оцінити ситуацію, виявити причинно-наслідкові зв'язки між вчинками та їх наслідками або зрозуміти мотиви поведінки інших, що веде до порушень у поведінкових реакціях [36].

О. Ляшенко запропонувала комплексний підхід до вирішення проблеми правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями в умовах організованого освітнього середовища. У своїх дослідженнях вона розробила структурно-функціональну модель правового виховання для цієї категорії дітей, адаптовану до специфіки корекційно-педагогічного процесу в спеціальних закладах загальної середньої освіти. Відповідно до визначеної моделі, головна мета правового виховання полягає у формуванні в учнів стійкої правової свідомості, що проявляється у свідомому дотриманні правових норм у повсякденному житті. Виховний процес передбачає реалізацію кількох основних функцій: інформаційної (передача правових знань), поведінкової (спонукання до правомірної поведінки) та орієнтаційної (формування ціннісних установок щодо права). У межах цієї моделі правове виховання виконує важливі корекційно-розвивальні завдання: коригування пізнавальних процесів, розвиток

особистісних якостей та забезпечення здатності учнів переносити набуті правові знання в реальні життєві ситуації [21].

Як відзначає А. Висоцька корекційно-виховна робота з учнями, які мають інтелектуальні порушення, повинна здійснюватися на засадах цілеспрямованості, системності та комплексності. Ефективна соціалізація таких дітей можлива лише за умови формування у них поведінкових стратегій, що відповідають ключовим нормам і вимогам суспільства. Йдеться не лише про засвоєння набору соціальних ролей, а й про глибоке розуміння їхньої сутності та значення. Важливим завданням є також особистісний розвиток кожного учня через формування стійких соціальних настанов і системи ціннісних орієнтирів, що дозволяють дитині адаптуватися до вимог соціального середовища [4].

У період шкільного навчання життєві компетентності, зокрема громадянські та соціальні, формуються завдяки цілеспрямованому розвитку навчально-пізнавальної активності учнів як на уроках з базових дисциплін, так і під час корекційно-розвиткових занять. Саме освітній процес виступає провідним чинником особистісного становлення дитини, адже в ході практичної діяльності учень поступово навчається аналізувати умови завдань, опановує способи їх розв'язання, розвиває вміння планувати власні дії, досягати поставлених цілей і критично оцінювати результати. Усе це сприяє формуванню здатності до соціальної адаптації та підвищенню готовності до засвоєння загальноосвітнього матеріалу [30, с. 12].

О. Косенко зазначає, що набуття базових правових знань учнями з інтелектуальними порушеннями є одним із ключових завдань сучасної спеціальної та інклюзивної освіти. Цей напрям вважається надзвичайно актуальним, оскільки сприяє формуванню у дітей уявлень про соціально прийнятну поведінку та розуміння власних прав і обов'язків. Проте процес опанування таких знань часто ускладнюється через особливості пізнавальної діяльності учнів цієї категорії — зокрема, обмежену здатність до абстрактного мислення, низький рівень узагальнення, слабку концентрацію уваги та уповільнене засвоєння нової інформації [14, с. 34]. У спеціальних закладах

загальної середньої освіти учні з інтелектуальними порушеннями перебувають під постійним педагогічним супроводом протягом значного часу. Зокрема, у форматі інтернатного навчання діти знаходяться під безперервним наглядом педагогічного персоналу, а у стаціонарних закладах — більшу частину дня, включно з перебуванням у групах продовженого дня. Така інтенсивна взаємодія з педагогами створює сприятливі умови для системної та цілеспрямованої роботи щодо формування в учнів базових правових уявлень і засвоєння первинних знань про норми права [14, с. 39].

О. Ляшенко акцентує увагу на необхідності створення спеціально організованих педагогічних умов, що забезпечують результативне правове виховання дітей з інтелектуальними порушеннями. На її думку, до ключових складників таких умов належать [21]:

- удосконалення змісту правового навчання й виховання з урахуванням індивідуального рівня пізнавального розвитку кожного учня, а також своєчасне внесення корекцій у навчальний процес у разі потреби;

- інтеграція традиційних педагогічних підходів із сучасними інтерактивними методами та технологіями у структурі корекційно-освітньої діяльності;

- розбудова цілісної системи правового виховання, що поєднує навчальну і позакласну діяльність, забезпечує єдність впливів усіх учасників освітнього процесу та сприяє формуванню правової культури в учнів.

С. Федосєєва зазначає, що правове виховання є складним багатограним процесом, який тісно інтегрується з іншими напрямками соціального виховання — зокрема, розумовим, моральним, громадянським і політичним. Воно не існує ізольовано, а навпаки, функціонує у взаємозв'язку з цілісною системою формування соціально значущої поведінки особистості [47, с. 21].

С. Миронова відзначає, що завдання правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями охоплюють широкий спектр цілей, спрямованих на поступове формування в них усвідомленого й соціально прийняттого правового мислення та поведінки. Серед основних орієнтирів цієї

діяльності – системне ознайомлення дітей з основами правової системи держави, морально-етичними нормами та правилами соціальної взаємодії в різноманітних життєвих ситуаціях. Велике значення має підвищення загального рівня правової поінформованості учнів, зокрема роз'яснення функцій і ролі органів правопорядку та інституцій, які забезпечують захист законності. Особливу увагу приділяють формуванню у школярів стійкої правосвідомості як сукупності знань, переконань, уявлень і переживань, що визначають ставлення до права, а також регулюють поведінку в межах конкретного правового контексту. Важливим завданням є виховання поваги до правових норм і державних інституцій, розвиток готовності дотримуватися законів не з примусу, а на основі усвідомленої внутрішньої позиції [25].

Не менш значущими є вироблення навичок правомірної поведінки, розвиток здатності відповідати за власні дії, формування негативного ставлення до правопорушень і проявів девіантної поведінки. Акцент робиться також на превентивному впливі: ознайомленні з небезпечними наслідками вживання алкоголю, тютюну та наркотичних речовин, пропаганді здорового способу життя, формуванні несприйняття до шкідливих звичок. Правове виховання має також компенсаторно-корекційний характер: передбачає усунення викривлень у правовій уяві учнів, подолання асоціальних моделей поведінки, які могли бути сформовані в умовах негативного мікросоціального оточення (зокрема в неблагополучних родинах). Особлива увага приділяється індивідуальній роботі з учнями, які демонструють серйозні труднощі в правовому мисленні або мають проблеми з дотриманням соціальних і правових норм [25; 37].

Отже, правове виховання учнів з інтелектуальними порушеннями має бути цілеспрямованим, доступним і адаптованим до їхніх пізнавальних можливостей. Саме завдяки системній правовиховній роботі створюються умови для поступового засвоєння дітьми елементарних правових знань, формування в них почуття відповідальності та поваги до норм соціального співжиття.

РОЗДІЛ 2.

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ В УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ У ПРОЦЕСІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Методика дослідження соціально-правової поведінки

У сучасній педагогіці експеримент відіграє ключову роль як метод наукового дослідження, що дозволяє перевірити ефективність інноваційних підходів у навчанні. Педагогічний експеримент – це цілеспрямований і системно організований процес взаємодії між викладачами та здобувачами освіти, спрямований на практичну перевірку теоретичних напрацювань щодо підвищення якості освітнього процесу.

Завдання педагогічного експерименту були структуровані у вигляді послідовних етапів, кожен з яких спрямовувався на поступове досягнення загальної дослідницької мети:

1. Перший етап полягав у діагностиці актуального стану правової підготовки учнів, що дало змогу окреслити вихідні позиції для подальшого втручання.

2. Другий етап передбачав обґрунтування та розробку педагогічних умов формування соціально-правової поведінки у процесі навчально-виховної діяльності

3. Третій етап передбачав створення педагогічних умов формування соціально-правової поведінки у процесі навчально-виховної діяльності.

Метою констатувального етапу експерименту було визначити рівень сформованості соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями.

У процесі проведення експериментального дослідження було задіяно комплекс методів, які було умовно поділено на дві основні категорії: інструменти збору емпіричних даних та засоби їх подальшої аналітичної обробки. Одним із ключових механізмів фіксації дослідницьких результатів виступало педагогічне спостереження, що базувалося як на прямому, так і на

опосередкованому вивченні навчально-виховних явищ. Цей метод вирізнявся цілеспрямованістю, системністю та високим рівнем достовірності отриманих результатів, що були ретельно зафіксовані.

До арсеналу емпіричних підходів також увійшли бесіда, інтерв'ю та анкетування, кожен із яких виконував свою специфічну функцію в межах експериментальної роботи. Зокрема, бесіда використовувалась для отримання інформації через вербальну взаємодію. Інтерв'ю використовувалося як засіб збору соціально-педагогічної інформації в усній формі та було стандартизованим (із чітко визначеними запитаннями).

У ході опитування виявлялися різні контексти взаємодії, зумовлені рівнем усвідомленості учнями власних дій. Зокрема, були зафіксовані такі ситуації:

- 1) учень чітко усвідомлював мотивацію своїх дій або рішень;
- 2) учневі бракувало інформації щодо причин власної поведінки;
- 3) інтерв'юер прагнув отримати непрямую, симптоматичну інформацію, яка самим учнем не усвідомлювалася як значуща.

У кожному випадку застосовувалися відповідні стратегії інтерв'ю. Для першого типу ситуацій використовувалися чітко структуровані опитувальні блоки з послідовними запитаннями. Для двох інших – методи, що ґрунтувалися на партнерській взаємодії учнів і педагогів, з акцентом на спільний пошук змістовних відповідей і розкриття прихованих мотивів поведінки.

Для оцінки рівня сформованості соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями було визначено її основні складові, які одночасно були критеріями. В основу було покладено наукові дослідження Ю. Косенко, О. Ляшенко та ін.

В структурі соціально-правової поведінки були виокремлені такі компоненти:

Когнітивний компонент

- Знання та розуміння правових норм.
- Усвідомлення своїх прав, обов'язків та наслідків поведінки.
- Загальна соціально-правова обізнаність.

Мотиваційний компонент

- Особистісне ставлення до права: повага до закону, переконаність у його цінності.

- Мотивація діяти відповідно до правових норм.

Поведінковий компонент

- Конкретні дії або бездіяльність, що відповідають або не відповідають соціально-правовим нормам.

- Дотримання правил у повсякденному житті, правил поведінки під час навчання тощо.

Для оцінки сформованості кожного з визначених компонентів було підібрано методи дослідження, які опишемо далі.

Методи для оцінки когнітивного компоненту соціально-правової поведінки

Анкета

Мета: виявити рівень розуміння учнями основ соціально-правової поведінки, зокрема вагомості правил, ролі відповідальності, власних прав і обов'язків, а також допустимих і недопустимих форм поведінки у суспільстві.

1. Як ти думаєш, для чого людям потрібні правила поведінки?

- Щоб не сваритися й не робити поганого
- Щоб усі жили спокійно й безпечно
- Не знаю

2. Хто слідкує за тим, щоб люди дотримувались правил?

- Поліція
- Учителі та батьки
- Я сам/сама
- Не знаю

3. Яку поведінку ти вважаєш правильною? *(можна вибрати кілька варіантів)*

- Бути чесним
- Допомогати іншим

- Дотримуватись закону
- Захищати слабших
- Кричати на інших
- Вести себе невічливо

4. Як ти думаєш, для чого людям потрібні правила поведінки?

- Щоб не сваритися й не робити поганого
- Щоб усі жили спокійно й безпечно
- Не знаю

5. Що означає бути відповідальним?

- Робити все правильно й вчасно
- Казати, що винен інший
- Не виконувати завдання
- Не знаю

6. Чи можна брати чужі речі без дозволу?

- Так
- Ні
- Не знаю

7. Що треба зробити, якщо бачиш небезпеку (бійка, аварія, пожежа)?

- Сказати дорослим/покликати на допомогу
- Сховатись
- Знімати відео

8. Які твої обов'язки в школі? (можна обрати кілька варіантів)

- Слухати вчителя
- Не ображати інших
- Виконувати завдання
- Бігати по класу
- Кричати на перерві

9. Чи повинен кожен дотримуватися правил у школі, вдома, на вулиці?

- Так
- Ні

➤ Не завжди

10. Чи можна ображати інших (через зовнішність, мову, поведінку)?

➤ Так

➤ Ні

➤ Не знаю

Інтерпретація анкети полягає в тому, щоб оцінити рівень сформованості знань та уявлень учнів до соціально-правових норм на основі їхніх відповідей.

Для кожного запитання визначити, чи відповідь:

- Правильна (усвідомлена, етична, правова).
- Частково правильна (часткове розуміння, сумнів).
- Неправильна (порушення норми, незнання).

Також аналізувались типові труднощі, зокрема:

- В яких саме темах або запитаннях учні найчастіше помилялись.
- Чи проявляється в їхніх відповідях моральна позиція (чесність, повага, справедливість).

Бесіда

Додатковим методом для оцінки когнітивного компоненту соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями була бесіда. Проводилась бесіда індивідуально з кожним учнем з дотриманням всіх вимог щодо ефективності її проведення. Зокрема,

- питання були доступними для розуміння учнів;
- за необхідності експериментатор додатково пояснював сутність питання;
- не допускались підказки чи навіювання відповідей;
- учневі давався час для обдумування питання;
- атмосфера проведення бесіди була спокійною, позитивною;
- бесіда не містила альтернативних питань та ін.

Наведемо приклад питань, що були розроблені для дослідження:

1. Що означає «поводитися правильно»?
2. Які вчинки ти вважаєш хорошими?
3. Що ти зробиш, якщо побачиш, що інша дитина порушує правила?

4. Чи потрібно дотримуватися правил поведінки? Чому?
5. За що людину можуть покарати?
6. Як ти можеш допомогти людині, яку ображають чи принижують?
7. Чи знаєш ти свої права? Назви хоча б одне.
8. До кого ти звернешся, якщо тебе образили або з тобою поводяться несправедливо?
9. Що ти зробиш, якщо хтось скаже тобі зробити щось погане?
10. Чому потрібно знати свої права та обов'язки?

Оцінка відповідей учні на питання анкети здійснювалась відповідно до розроблених критеріїв, зокрема:

- Високий рівень – відповідь повна, логічна, демонструє розуміння суті питання та наявність базових правових або моральних уявлень.
- Середній рівень – відповідь частково правильна, поверхнева або неповна, наявне часткове розуміння правових норм і правил.
- Низький рівень – відповідь неправильна, не по суті, або демонструє нерозуміння питання чи правової ситуації, або учень не відповідає на питання чи каже «не знаю».

Методика для оцінки мотиваційного компоненту соціально-правової поведінки

Анкета

Методика визначення мотивації дотримання соціально-правової поведінки спрямована на вивчення того, які чинники спонукають особу дотримуватися норм права, правил та соціальних очікувань.

Питання анкети

1. **Чому ти дотримуєшся правил?**
  - А) Тому що боюся покарання
  - Б) Бо всі так роблять
  - В) Бо я вважаю, що так правильно
  - Г) Щоб не було проблем
2. **Якщо хтось порушує правила, ти:**

- А) Нічого не роблю
- Б) Скажу вчителю або дорослому
- В) Спробую зупинити
- Г) Просто засмучуюсь

3. Що для тебе закон?

- А) Щось, що забороняє
- Б) Те, що допомагає жити разом
- В) Те, що правильно
- Г) Те, що змушує слухатись

4. Якщо б не було покарань, ти:

- А) Виконував(ла) б лише добрі правила
- Б) Залежить від ситуації
- В) Все одно виконував(ла) б правила
- Г) Робив(ла) б що хочу

5. Чому ти кажеш правду?

- А) Бо мене можуть покарати за брехню
- Б) Бо інші кажуть правду
- В) Бо я хочу бути чесним
- Г) Бо так мене хвалять

6. Чому ти не ображаєш інших?

- А) Бо боюсь, що мене сваритимуть
- Б) Бо вчитель так сказав
- В) Бо я знаю, що це погано
- Г) Бо я хочу, щоб мене хвалили

Інтерпретація результатів:

Відповідно до відповідей учнів визначається тип мотивації за кількістю відповідей певного типу. Якщо відповідь:

- «А» – переважає зовнішня мотивація, що характеризується страхом перед покаранням;

- «Б» – соціальна мотивація, що характеризується орієнтацією на соціальні норми та думку оточення;

- «В» – внутрішня мотивація на дотримання морально-правову позицію;

- «Г» – прагматична мотивація (вигода/уникнення конфліктів).

Відповідно до аналізу відповідей визначався рівень сформованості мотиваційного компоненту соціально-правової поведінки, зокрема:

Високий рівень мотивації:

- Дитина дотримується правил усвідомлено: розуміє, чому це важливо для себе та інших.

- Поведінка морально вмотивована навіть без контролю дорослих.

- Закони та правила сприймаються як внутрішні переконання, а не зовнішні вимоги.

Середній рівень мотивації:

- Дитина дотримується правил, орієнтуючись на зовнішні чинники та впливи: приклад дорослих або інших дітей; бажання отримати схвалення або уникнути осуду.

- Правильна поведінка є звичкою або наслідком виховання, проте вона не завжди усвідомлена.

- Може порушувати правила, якщо відсутній контроль з боку дорослих.

Низький рівень мотивації:

- Поведінка визначається прагненням уникнути покарання, а не свідомим дотримання правил.

- При відсутності контролю можлива висока ймовірність порушень порушення правил.

- Часто спостерігається опір правилам, негативне ставлення до норм.

Методика оцінки поведінкового компоненту соціально-правової поведінки

Методика «Життєві ситуації»

Для оцінки поведінкового компоненту соціально-правової поведінки було використано методику «Життєві ситуації». Учням пропонувались різні ситуації та варіанти дій у випадку неправомірної поведінки.

Приклади ситуацій:

1. У магазині ти побачив/побачила, як інша дитина щось краде. Що ти зробиш?

- Скажу дорослим
- Зроблю вигляд, що нічого не бачив/не бачила
- Піду з магазину
- Не знаю

2. Якщо однокласник ображає інших дітей – що правильно зробити?

- Захистити тих, кого ображають
- Посміятися разом з усіма
- Сказати вчителю або батькам
- Промовчати

3. У класі хтось зламав стілець і не зізнається. Що ти зробиш?

- Скажу вчителю, що так не можна
- Не скажу нічого — це не моя справа
- Сховаюсь, щоб не подумали, що це я
- Скажу, що це зробив хтось інший, навіть якщо не бачив

4. Тобі дали у магазині решти більше грошей, ніж потрібно. Що ти зробиш?

- Скажу про це дорослому
- Залишу собі — це ж удача
- Куплю щось на ці гроші для себе
- Не знаю, що робити⁴

5. Друзі пропонують тобі щось зробити проти правил (наприклад, втекти з уроку). Як ти вчиниш?

- Відмовлюсь — це неправильно
- Погоджусь, щоб не образити друзів

- Подивлюсь, що скажуть інші
  - Скажу, що не можу, бо боюсь покарання
6. Ти випадково розбив(ла) чашку в їдальні. Що ти зробиш?
- Зізнаюсь і скажу правду
  - Сховаюсь або втечу
  - Скажу, що це зробив хтось інший
  - Помовчу і зроблю вигляд, що нічого не сталося

Інтерпретація результатів передбачала як кількісний, так і якісний аналіз відповідей. Правильна відповідь оцінювалась 1 балом. Якщо за результатами методики учень набрав 5-6 балів – це свідчило про високий рівень соціально-правової поведінки, 3-4 – середній, і відповідно менше 3 – про низький.

Правильна відповідь — це та, де дитина діє чесно, сміливо, відповідально: каже правду, захищає інших, не боїться зізнатись, не мовчить про погані вчинки.

Оцінка рівнів у відповідності до методики здійснювалась за такими критеріями:

Високий рівень:

- ✓ Учень розуміє, що таке правильна і неправильна поведінка.
- ✓ Знає, що треба казати правду, не красти, допомагати іншим.
- ✓ Дотримується правил не тому, що боїться, а тому, що хоче бути добрим і чесним.

- ✓ Вибирає правильні дії навіть без підказок дорослих.

Середній рівень:

- ✓ Учень у більшості обирає правильну відповідь і діє правильно, але часто орієнтується на думку інших.

- ✓ Може сумніватися, що робити, або робить правильно лише тоді, коли хтось дивиться.

- ✓ Потрібна допомога дорослого, щоб пояснити, чому треба дотримуватись правил.

Низький рівень:

- ✓ Учень не розуміє, чому потрібно поводитись правильно.
- ✓ Учень часто боїться покарання, але не усвідомлює, що його дії можуть бути поганими.
- ✓ Уникає відповідальності, мовчить або робить вигляд, що нічого не сталося.

Спостереження

Спостереження проводилось з метою визначити, наскільки учень дотримується правил, виявляє повагу до норм, проявляє соціально прийнятну поведінку у різних ситуаціях – як у присутності дорослих, так і без нагляду.

Для здійснення спостереження було визначено критерії та оцінка у відповідності до поведінкових проявів учнів.

Критерії спостереження за поведінкою учнів:

1. Дотримується правил поведінки на уроці.
2. Дотримується правил поведінки у школі (в їдальні, на перерві та ін.).
3. Виконує інструкції педагога.
4. Проявляє повагу до прав інших.
5. Вміє визнавати свої помилки.
6. Чи провокує конфлікти.
7. Реагує на порушення правил іншими.
8. Виявляє ініціативу у дотриманні правил.

Шкала оцінювання:

- 3 бали - Завжди дотримується.
- 2 бали - Частково дотримується / за нагадуванням.
- 1 бал - Не дотримується / проявляє протиправну або антисоціальну поведінку.

За результатами спостереження визначався рівень поведінкового компоненту соціально-правової поведінки за такими показниками та відповідно до набраних балів:

Високий рівень (сума балів: 20–24) :

➤ Учень дотримується правил у різних ситуаціях, не потребує нагадування.

➤ Вміє контролювати свою поведінку, з повагою ставиться до інших.

➤ Не провокує конфліктів, не бере у них участі.

➤ Виявляє ініціативу у створенні доброзичливих стосунків з іншими.

➤ Має розвинене почуття справедливості, реагує на порушення правил іншими.

Середній рівень (сума балів: 13-19):

➤ Учень в цілому дотримується правил, але потребує періодичних нагадування або контроль з боку дорослих.

➤ Може іноді допускати порушення, але усвідомлює їх і намагається виправитись.

➤ Конфліктних ситуацій зазвичай не провокує, але може брати участь.

➤ Ініціативність у дотриманні правил нестійка або епізодична.

Низький рівень (сума балів: 8-12):

➤ Учень часто порушує правила, не реагує на зауваження.

➤ Може проявляти провокативну поведінку.

➤ Не визнає помилок, ігнорує вказівки, настанови та прохання педагога.

➤ Проявляє байдужість до прав інших, може ставитись з неповагою до дорослих та інших дітей.

➤ Ініціативи у дотриманні правил немає, реакція на порушення – відсутня або негативна.

Рівень сформованості соціально-правової поведінки визначався за результатами оцінки усіх трьох його компонентів за кожною із методик. Комплексність методики дозволяє цілісно визначити рівень соціально-правової поведінки в аспекті її розуміння, мотивації та дотримання.

2.2. Результати дослідження

Констатувальний експеримент проводився на базі на базі Комунального закладу «Одеський навчально-реабілітаційний центр «Формадо» Одеської обласної ради та Кам'янець-Подільського навчально-реабілітаційного центру Хмельницької обласної ради. У дослідженні брали участь 34 учні 5-7 класів з інтелектуальними порушеннями.

Опишемо результати дослідження по кожному з компонентів соціально-правової поведінки відповідно до методики дослідження для визначення загального результату

Результати дослідження когнітивного компоненту соціально-правової поведінки

За результатами анкетування визначено, що незначний відсоток учнів характеризується сформованими знаннями соціально-правового характеру щодо норм і правил поведінки.

Розподіл учнів за рівнем розуміння соціально-правової поведінки:

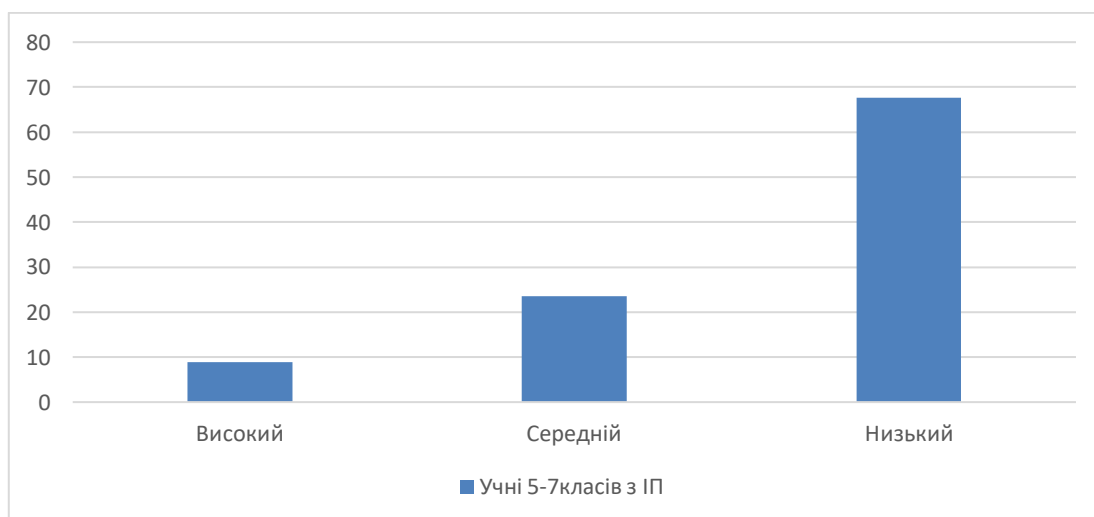
Високий рівень — 8,82%. Ці учні чітко розуміють, що таке правильна поведінка, навіщо існують правила, хто контролює їх дотримання. Вони демонструють усвідомлення морально-етичних норм (чесність, допомога, повага), можуть правильно визначити обов'язки в школі та знають, як діяти у небезпечних ситуаціях.

Середній рівень — 23,53%. Учні частково розуміють значення правил і норм, можуть навести приклади правильної поведінки, але іноді вагаються або допускають помилки. Їх знання фрагментарні, в окремих ситуаціях учні не можуть визначити правильної дії, не розуміючи причинно-наслідкових зв'язків.

Низький рівень — 67,65%. Більшість учнів демонструють низький рівень обізнаності. Вони не завжди розуміють важливість правил, дають помилкові відповіді на запитання про чужі речі, насильство, обов'язки в школі, можуть не розпізнавати небезпеку або не знають як діяти. Часто відповідають «не знаю», що свідчить про недостатню сформованість правових уявлень.

За результатами анкетування можна зробити висновок, що більшість учнів мають недостатньо сформовані уявлення про правила поведінки, соціальні норми та елементарні правові поняття, рівень їхнього усвідомлення є переважно низьким (рис. 1).

Найбільш типовим в оцінці знань та явлень учнів про соціально-правові норми і правила поведінки визначено те, що більшість учнів не вміє чітко визначити, хто відповідає за дотримання правил — часто не усвідомлюють власну відповідальність. Деякі учні не розуміють поняття «відповідальність» або плутають його зі звинуваченням інших. Вважають допустимим кричати, ображати інших, вести себе неввічливо або вагаються щодо того, чи всі повинні дотримуватися правил.

Рис.1. Рівень розуміння соціально-правової поведінки за результатами анкети

За результатами бесіди було визначено також переважання низького рівня розуміння соціально-правової поведінки у досліджуваних учнів з інтелектуальними порушеннями.

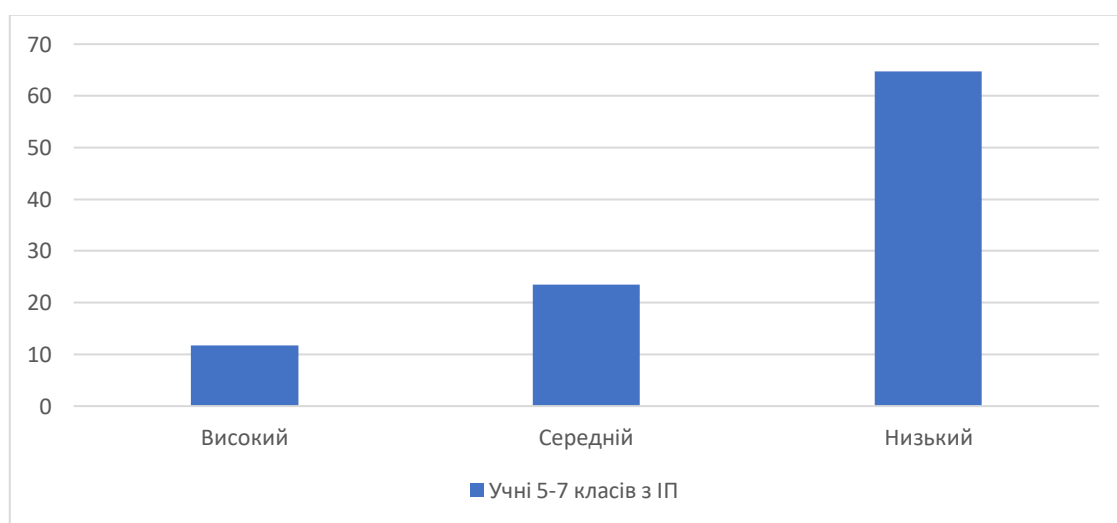
Наведемо у таблиці 2.1. приклади відповідей учнів з різним рівнем розуміння соціально-правової поведінки на питання бесіди.

Відповіді учні з інтелектуальними порушеннями на питання бесіди

№	Питання	Що оцінюється	Приклад високого рівня	Приклад середнього рівня	Приклад низького рівня
1	Що означає «поводитися правильно»?	Розуміння соціальних норм у поведінці в різних ситуаціях	«Не порушувати правила», «Слухати батьків»	«Не кричати», «не штовхатися»	«Не знаю», «Тихо»
2	Які вчинки ти вважаєш хорошими?	Моральні уявлення, здатність правильно оцінювати поведінку	«Допомагати іншим», «Казати правду»	«Не брати чужого», «Дружити з однокласниками»	«Всі», «Грати ігри»
3	Що ти зробиш, якщо побачиш, що інша дитина порушує правила?	Усвідомлення відповідальності, готовність до дій	«Скажу, що так не можна» «Зупиню»	«Скажу, що розкажу вчителю», «Так не буду робити»	«Нічого», «Піду»
4	Чи потрібно дотримуватися правил поведінки? Чому?	Усвідомлення необхідності соціального порядку і дотримання правил	«Так. Щоб було безпечно», «Так. Щоб не сварились»	«Так. Щоб усім було зручно», «Так. Щоб бути щасливим»	«Бо так треба», «Не знаю», «Не завжди»
5	За що людину можуть покарати?	Розуміння причин відповідальності	«Якщо краде», «Якщо б'ється», «Порушує закон»	«Коли сварить інших», «Щось ламає»	«Коли голосно говорить», «Не знаю»
6	Як ти можеш допомогти людині, яку ображають чи принижують?	Емпатія, толерантність, соціальна відповідальність	«Сказати вчителю», «Захистити»	«Допомогти», «Сказати, так не можна»	«Піти», «Ніяк», «Не знаю»
7	Чи знаєш ти свої права? Назви хоча б одне.	Соціально-правова грамотність, знання базових прав дитини	«Право вчитися», «Ходити в школу»	«Право на сім'ю», «Бути на уроці»	«Грати в телефон», «Право гуляти», «Не знаю»
8	До кого ти звернешся, якщо тебе образили або з тобою	Розуміння того, як захищати свої права	«До вчителя», «До мами», «До поліції»	«До друга свого», «До когось старшого»	«Не знаю», «Нікому»

	поводяться несправедливо?				
9	Що ти зробиш, якщо хтось скаже тобі зробити щось погане?	Розуміння особистих меж, навички безпечної поведінки	«Скажу «ні», «Розкажу вчителю»	«Піду», «Не буду дружити з ним»	«Не знаю», «Послухаюсь»
10	Чому потрібно знати свої права та обов'язки?	Мотивація до знання своїх прав, соціально-правова грамотності	«Щоб себе захищати», «Щоб знати що робити»	«Щоб знати, що не можна», «Щоб бути слухняним»	«Бо так треба», «Не знаю», «Може й не треба»

Аналіз відповідей та здійснена інтерпретація результатів бесіди дозволила визначити рівень уявлень та знань про соціально-правову поведінку та права дітей. Результати представлені у відсотковому співвідношенні покажемо на діаграмі (рис. 2).

Рис. 2. Рівень знань та уявлень про соціально-правову поведінку за результатами бесіди

Високий рівень – виявлено у 11,77% учнів, які демонструють усвідомлене розуміння соціально-правових понять, ситуацій та дій. Відповіді учнів достатньо аргументовані, логічні, свідчать про достатній рівень знань про права і соціальні норми. У них сформована ініціативність і готовність до дій.

Середній рівень – визначався у 23,53% учнів, для яких характерним є часткове розуміння питань, в цілому логічні відповіді, але без глибокого аналізу

або повного розкриття. Уявлення про норми, мораль та права є загальними, недостатньо чітко усвідомленні.

Низький рівень – виявлено у 647% учнів, відповіді яких поверхневі, ситуативні або взагалі відсутні. Спостерігається нерозуміння соціальних норм, моральних понять, прав. Відсутня готовність до дії або неправильна реакція.

Результати двох методики дозволили узагальнено визначити рівень сформованості когнітивного компонента соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями (таблиця 2.2., рис. 3).

Високий рівень — 10,29%. Ці учні чітко розуміють, що таке правильна поведінка, навіщо існують правила, хто контролює їх дотримання. Вони демонструють усвідомлення морально-етичних норм (чесність, допомога, повага), можуть правильно визначити обов'язки в школі та знають, як діяти у небезпечних ситуаціях.

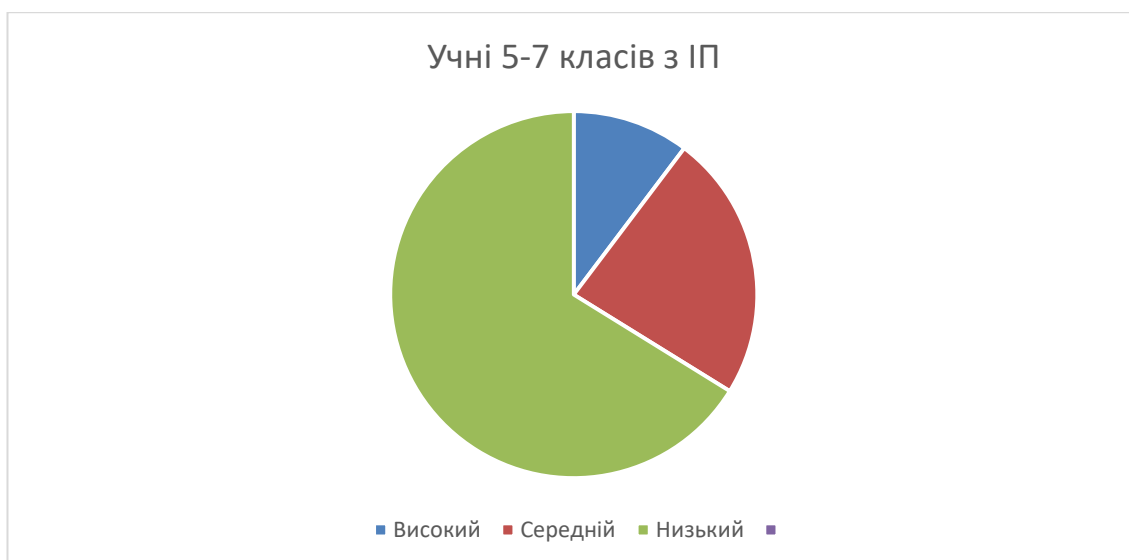
Середній рівень — 23,53%. Учні частково розуміють значення правил і норм, можуть навести приклади правильної поведінки, але іноді вагаються або допускають хибні варіанти. Їх знання фрагментарні, потребують закріплення через практичні вправи, ігри, пояснення.

Низький рівень — 66,18%. Більшість учнів демонструють низький рівень обізнаності. Вони не розуміють вагомості правил, допускають помилкові відповіді на запитання про чужі речі, насильство, обов'язки в школі, можуть не розпізнавати небезпеку або не знають як діяти. Часто відповідають «не знаю», що свідчить про недостатню сформованість правових уявлень.

Таблиця 2.2

Рівень сформованості когнітивного компонента соціально правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями (у %)

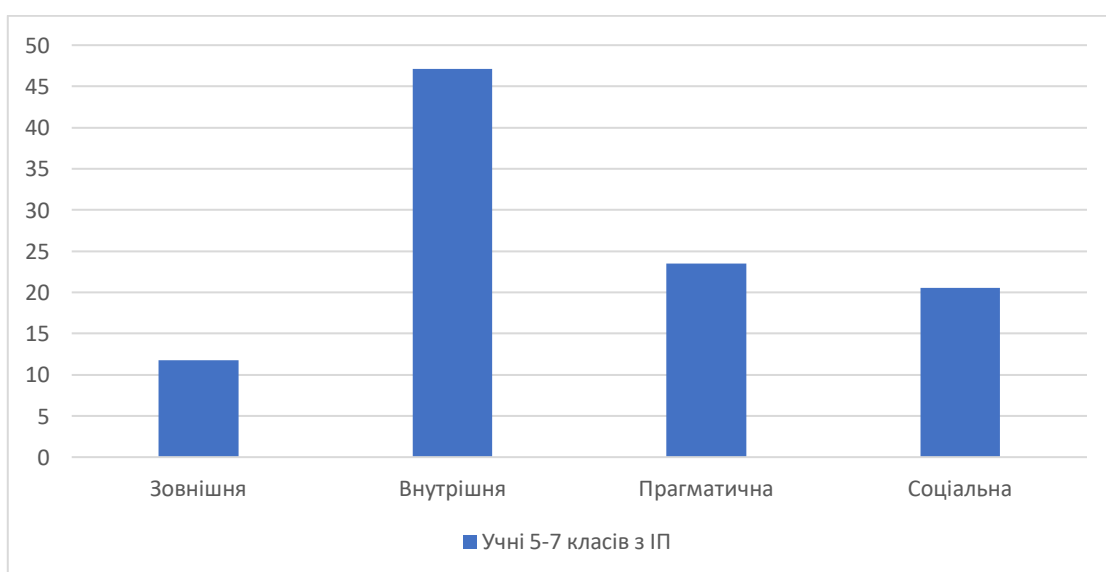
Рівень сформованості когнітивного компонента соціально правової поведінки	Учні з інтелектуальними порушеннями
Високий	10,29
Середній	23,53
Низький	66,18

Рис. 3. Рівень сформованості когнітивного компонента соціально правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями

Результати оцінки мотиваційного компонента соціально-правової поведінки

На основі відповідей учнів було проведено аналіз типу мотивації, якою вони керуються при дотриманні соціальних норм та правил. У відповідях переважають варіанти: А та Г. Це свідчить, що домінує зовнішня мотивація (через страх перед покаранням) та прагматична мотивація (вигода, уникнення конфліктів або проблем). Узагальнені результати подано на діаграмі (рис. 4).

Рис. 4. Тип мотивації дотримання соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями

Рівень сформованості мотиваційного компоненту соціально-правової поведінки, який переважає у досліджуваних з інтелектуальними порушеннями – низький (58,82%). Ці учні дотримуються правил в основному через страх покарання або негативних наслідків. У них не сформовано уявлення про моральну суть норм, тому без контролю дорослих могу порушувати правила. Такий рівень свідчить про необхідність систематичної роботи з формування правової свідомості, розвитку морально-етичних уявлень, навичок самоконтролю. У них переважає зовнішня та прагматична мотивація дотримання соціально-правової поведінки.

Середній рівень було визначено у 29,41% учнів з інтелектуальними порушеннями, здебільшого орієнтуються на поведінку інших або очікування дорослих. Хоча учні намагаються дотримуватися правил, це ще не завжди є результатом усвідомленого вибору. Поведінка правильна, але нестабільна без зовнішнього нагляду. Мотивація дотримання соціально-правової поведінки соціальна.

Високий рівень визначено лише у 11,76% досліджуваних учнів, що визначається усвідомленням правил та законів. Учні розуміють значення правил для спільного життя, вміють співвідносити свої вчинки з моральними нормами, дотримуються їх навіть за відсутності контролю. Це свідчить про сформовану внутрішню мотивацію, що є позитивним показником правової свідомості.

Узагальнені результати представлено у таблиці 2.3 та рис. 5.

Таблиця 2.3

Рівень сформованості мотиваційного компоненту соціально правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями (у %)

Рівень сформованості мотиваційного компоненту соціально правової поведінки	Учні з інтелектуальними порушеннями
Високий	11,76
Середній	29,41
Низький	58,83

Рис. 5. Рівень сформованості мотиваційного компонента соціально правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями

Результати оцінки поведінкового компонента соціально-правової поведінки

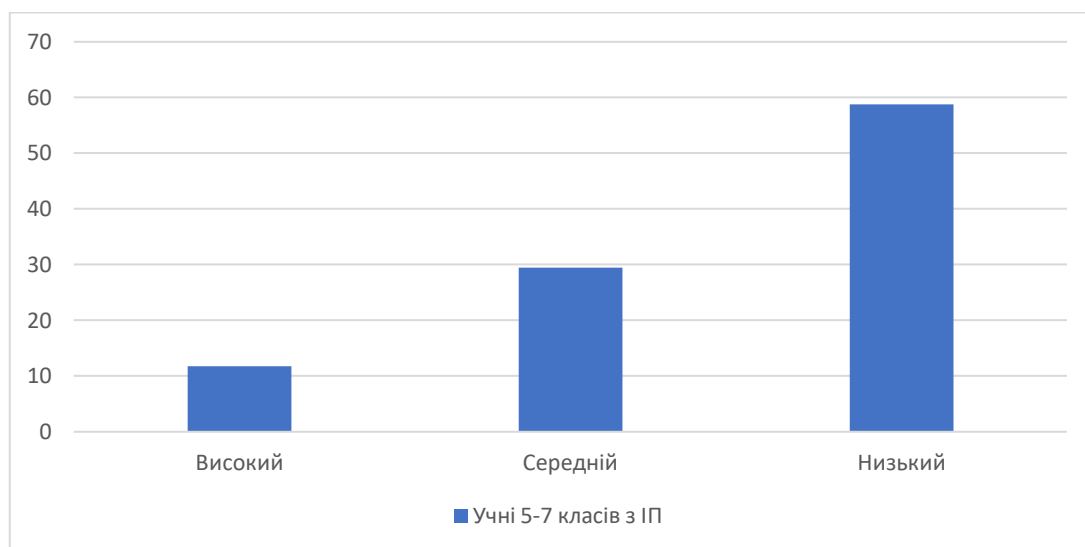
Оцінка результатів методики «Життєві ситуації» дозволила визначити рівень сформованості поведінкового компонента соціально-правової поведінки (рис. 6).

Зокрема, високий рівень виявлено у 11,76% учнів, які розуміють яка поведінка є правильною у різних ситуаціях. Вони знають, що треба казати правду, не можна брати чужих речей без дозволу, потрібно допомагати іншим. Ці учні дотримуються правил тому, що хочуть бути добрими, вихованими. Під час виконання завдання не потребували підказок.

Середній рівень виявлено у 29,41% учнів з інтелектуальними порушеннями, які переважно діють правильно, проте часто орієнтується на думку інших. В деяких ситуаціях не знають, що робити. Ці учні потребують додаткових пояснень чому потрібно дотримуватись правил поведінки.

Низький рівень є переважаючим у досліджуваної групи учнів (58,82%). Ці учні не розуміють, чому потрібно поводитись правильно. Часто бояться

покарання, але не усвідомлюють, що їхні дії можуть бути поганими. Вони уникають відповідальності, можуть робити вигляд, що нічого не сталося.

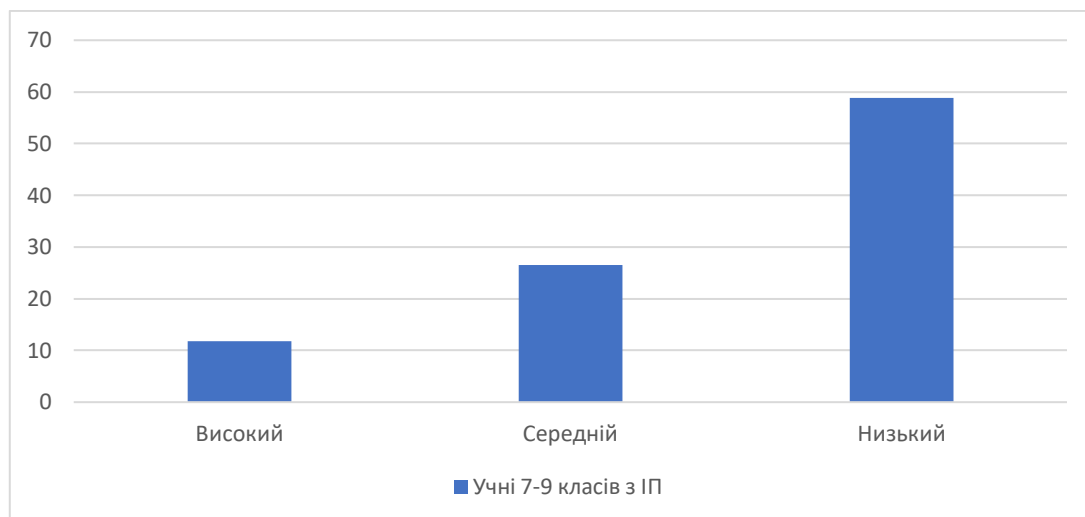
Рис. 6. Рівень поведінкового компоненту соціально-правову поведінку за результатами методики «Життєві ситуації»

Додатковим методом для оцінки поведінкового компоненту соціально-правової поведінки який використовувався у дослідженні було спостереження. Його результати підтвердили попередні та показали також відсутність достатнього самоконтролю у дотриманні правил поведінки у різних ситуаціях (рис. 7).

Високий рівень визначався у 11,76% учнів, які дотримуються правил у різних ситуаціях, не потребують нагадування. Учні проявляють самоконтроль, з повагою ставляться до інших. Вони не провокують конфліктів у колективі та з педагогами, періодично виявляють ініціативу у спілкуванні. У випадку ситуації порушення дисципліни іншими реагують правильно (намагаються зупинити інших, роблять зауваження тощо).

Середній рівень визначався у 26,47% учнів, які в цілому дотримуються правил поведінки, проте потребують нагадування або контролю з боку дорослих. Учні іноді допускають порушення, але усвідомлюють їх і намагаються виправитись. Конфліктних ситуацій зазвичай не провокують, але можуть стати їхніми учасниками. Ініціатива у дотриманні правил нестійка.

Низький рівень переважає у досліджуваних учнів і складає 61,76%. Ці учні часто порушують правила, не реагують на зауваження. Вони можуть провокувати конфлікти. У більшості не визнають своїх помилок. Можуть проявляти байдужість до зауважень, проявляти неповагу до інших.

Рис. 7. Рівень поведінкового компонента соціально-правову поведінку за результатами спостереження

Узагальнені результати двох методики дозволили визначити рівень поведінкового компонента соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями (таблиця 2.4., рис. 8).

Таблиця 2.4

Рівень сформованості поведінкового компонента соціально правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями (у %)

Рівень сформованості поведінкового компонента соціально правової поведінки	Учні з інтелектуальними порушеннями
Високий	11,76
Середній	27,94
Низький	60,3

Рис. 8. Рівень сформованості поведінкового компонента соціально правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями

Сформованість поведінкового компонента на високому рівні відповідає лише незначній частині досліджуваних учнів з інтелектуальними порушеннями (11,76). Ці учні дотримуються правил поведінки у школі та у повсякденному житті. Не потребують постійного контролю, проявляють повагу до інших, ввічливі з педагогами, дорослими та дітьми. Вони доброзичливі у стосунках з однолітками, не конфліктні.

Середній рівень характерних для 27,94% учнів з інтелектуальними порушеннями, які періодично дотримуються правил поведінки та потребують контролю з боку дорослих. За умови розуміння ситуації дії учнів є правильними. Водночас вони не завжди проявляють повагу та доброзичливе ставлення до оточуючих, можуть бути учасниками конфліктів.

Низький рівень переважає у 60,29% учнів з інтелектуальними порушеннями, які не дотримуються самостійно у більшості правил поведінки, потребують нагадувань та контролю з боку дорослих. Періодично створюють конфліктні ситуації у колективі, можуть проявляти не повагу до оточуючих.

Аналіз результатів дослідження кожного компонента дозволив визначити загальні кількісні та якісні показники сформованості соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями (таблиця 2.5, рис. 9).

Рівень сформованості соціально правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями (у %)

Рівень сформованості соціально правової поведінки	Учні з інтелектуальними порушеннями
Високий	11,27
Середній	26,96
Низький	61,77

Проведене дослідження засвідчило, що високий рівень сформованості соціально-правової поведінки в учнів 5-7 класів з інтелектуальними порушеннями складає лише 11,27%. Ці учні розуміють правила поведінки та дотримуються їх у повсякденному житті. Вони правильно визначають та виконують свої обов'язки у школі. Проявляють повагу та ввічливість у стосунках з дітьми і дорослими. Характеризуються позитивною мотивацією щодо дотримання соціально-правової поведінки.

Середній рівень сформованості соціально-правової поведінки виявлено у 26,29% учнів з інтелектуальними порушеннями, які характеризуються частковим розумінням правил і норм, проте їх знання фрагментарні. У них соціальна мотивація дотримання соціально-правової поведінки, що виявляється у необхідності контролю та нагадування з боку дорослих. В цілому здебільшого дотримуються правил поведінки, проте не завжди проявляють повагу до оточуючих, можуть бути учасниками конфліктів.

Низький рівень виявлено у 61,77% учнів з інтелектуальними порушеннями, які характеризуються недостатнім розумінням правил і норм поведінки, правових уявлень. Мотивація у цих учнів є зовнішньою та прагматичною. Вони часто порушують правила поведінки, потребують систематичного контролю.

Рис. 9. Рівень сформованості соціально правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями

Отже, за результатами дослідження визначено, що в учнів 5-7 класів переважає низький рівень сформованості соціально-правової поведінки, що обумовлює подальше вивчення проблеми, зокрема визначення ефективних педагогічних умов її формування у навчально-виховному процесі.

2.3. Педагогічні умови формування соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями

Педагогічні умови виступають основою для реалізації цілеспрямованих педагогічних впливів, що сприяють гармонійному розвитку особистості учасників освітнього процесу. У науковій літературі вони трактуються як цілісна система можливостей, закладених в освітньому, матеріальному та просторовому середовищі, раціональне використання яких забезпечує зростання результативності навчання. Це також визначений набір чинників і дій, що впливають на формування особистісних якостей суб'єктів освіти та створюють передумови для досягнення цілей комплексного навчання й професійного становлення. У структурі педагогічних умов можна виокремити два взаємопов'язані аспекти: з одного боку — зовнішні фактори, зокрема освітне

середовище, організація навчальної діяльності, доступність ресурсів і специфіка навчального процесу, які формують основу для успішного досягнення освітньої мети; з іншого - внутрішню активність учнів, їхню мотивацію, особисту залученість і здатність до саморозвитку.

На основі аналізу наукових досліджень вчених (А.Висоцької, І. Гладченко, О. Копкілець, Ю. Косенко, В. Оржеховської, В. Синьова та ін.) було визначено такі основні педагогічні умови формування соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями 5-7 класів з урахуванням особливостей їхнього розвитку та корекційно-спрямованого навчання і виховання:

1. Диференційований підхід з урахуванням рівня соціально-правової поведінки учнів.

2. Забезпечення корекційної спрямованості формування соціально-правової поведінки учнів.

3. Урізноманітнення форм та методів виховної роботи, спрямованої на формування соціально-правової поведінки.

4. Формувальне оцінювання соціально-правової поведінки з урахуванням індивідуальних особливостей та корекційного виховного впливу.

5. Партнерська взаємодія з сім'єю учнів з метою всебічного впливу.

Опишемо детально сутність та можливості реалізації визначених педагогічних умов формування соціально-правової поведінки в учнів з інтелектуальними порушеннями.

1. Диференційований підхід з урахуванням рівня соціально-правової поведінки учнів.

Підбір змісту та методів виховання має здійснюватись з урахуванням пізнавальних та особистісних особливостей дитини, що забезпечить максимально ефективне засвоєння правових норм.

У роботі з учнями з інтелектуальними порушеннями педагог має орієнтуватися на рівень сформованості соціально-правової поведінки. Для учнів з **низьким рівнем** важливо починати з елементарного ознайомлення з базовими поняттями: «що таке правило», «що можна і не можна робити», «хто має право

допомагати» тощо. Основними прийомами та методами роботи мають бути використання наочності, доступні пояснення, повторення, ігри та чіткі життєві приклади.

Учні з **середнім рівнем** потребують більш систематизованої роботи, тому з ними доцільно моделювати правові ситуації (наприклад: «що робити, якщо хтось забрав чужу річ?»), аналізувати поведінку персонажів книг, фільмів, формувати вміння розпізнавати порушення правил та прав людини.

З учнями з **високим рівнем** можна вести вже обговорення на теми відповідальності, правомірності вчинків, прав людини, залучати їх до колективних рішень і громадської діяльності. А також надавати їм підтримку, схвалення правильних дій, пояснення у доступній формі про наслідки неправомірної поведінки.

Важливо застосовувати індивідуальний підхід, адаптуючи завдання до пізнавальних можливостей кожного учня. Постійне оцінювання змін у поведінці дозволяє педагогові вчасно коригувати виховний процес. Ефективною є участь учнів у реальних соціальних ситуаціях (екскурсії, волонтерство, правила у транспорті), де вони можуть застосовувати знання на практиці.

2. Забезпечення корекційної спрямованості формування соціально-правової поведінки учнів

Корекційна спрямованість виховання передбачає цілеспрямоване впливання на ті внутрішні суперечності, що виникають між намірами та реальними діями, між осмисленням моральних норм і фактичним їх дотриманням. Основою ефективною корекційної роботи є комплексний підхід, що передбачає вирівнювання функціонування всіх сфер розвитку дитини — інтелектуальної, морально-етичної, емоційної та соціальної. Соціально-правова поведінка формується не стільки через інформування, скільки через систематичне включення учнів у практичну взаємодію, що має емоційно значущий зміст. Власне досвід участі в житті колективу, елементарних соціальних ситуаціях, спільній діяльності стає для дитини тією базою, на якій поступово вибудовується її правове й моральне самовизначення.

Особливу роль у цьому процесі відіграє спілкування як засіб соціалізації, так і як джерело морального збагачення. Важливо розширювати комунікативний простір дитини: залучати її до спільної діяльності, групових проєктів, правових і рольових ігор, спілкування поза межами школи з метою наближення виховного процесу до реального соціального середовища.

Ключові принципи, яких має дотримуватись педагог у процесі корекційно спрямованого виховання з метою формування соціально-правової поведінки:

- створення умов для збагачення індивідуального досвіду соціально-правомірної поведінки учнів як основи для подальшого свідомого вибору;
- корекційно спрямована організація практичної діяльності, що передбачає осмислення власних переживань та відповідальність за вчинки;
- цілеспрямований розвиток міжособистісних і внутрішньокolleктивних стосунків на основі взаємної поваги, підтримки та справедливості;
- розширення виховного простору за межі закладу освіти через соціальні практики, участь у житті громади, знайомство з реальними моделями правомірної поведінки дорослих.

3. Урізноманітнення форм та методів виховної роботи, спрямованої на формування соціально-правової поведінки

Формування соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями потребує використання різноманітних форм і методів, що відповідають їхнім пізнавальним можливостям, емоційному інтелекту та рівню розвитку соціальної компетентності. Урізноманітнення педагогічних впливів дозволяє зробити виховний процес більш доступним та ефективним.

Наведемо приклади форм і методів виховної роботи, які доцільно використовувати у роботі з формування соціально-правової поведінки учнів.

❖ **Інтерактивні заняття/тренінги** – заняття з використанням вправ на розвиток правової обізнаності: «Моє право», «Правильно – неправильно», «Як вчинити?» та ін.

❖ **Інсценізації та рольові ігри** – відтворення побутових і соціальних ситуацій (у магазині, в транспорті, в гостях), що формують навички соціальної поведінки.

❖ **Екскурсії до громадських установ** – відвідування поліції, бібліотеки, сільради, суду, пошти з метою ознайомлення з їхньою функцією в суспільстві.

❖ **Правові години** – морально-етичні бесіди, наприклад: «Що таке закон», «Мої права та обов'язки», «Хто мені може допомогти?».

❖ **Волонтерські ініціативи** – участь у колективній допомозі іншим: прибирання території, допомога літнім людям, догляд за тваринами.

❖ **Соціальні проєкти / міні-кейси** – робота в групах над простими правовими ситуаціями: «Що робити, якщо загубився?», «Як реагувати на булінг?».

❖ **Мультимедійні уроки з правового контенту** – перегляд адаптованих відео/мультфільмів на правову тематику з подальшим обговоренням.

❖ **Настільні та сюжетні ігри з правовим змістом** – «Права дитини», «Так чи ні», «Моя безпека», «Я – пішохід», «Допоможи другу».

❖ **Проведення тижнів/днів правознавства** – з конкурсами, вікторинами, правовими квестами, театральними постановками.

Наведемо приклади окремих форм і методів

Інтерактивне заняття

Тема: Правомірна і неправомірна поведінка

Мета: Формувати в учнів уявлення про правомірну та неправомірну поведінку. Розвивати вміння оцінювати життєві ситуації з точки зору соціальних і правових норм, сприяти корекції неправильно сформованих уявлень про соціально-правові норми. Виховувати повагу до правил, почуття справедливості, відповідальність за свої вчинки.

План

1. Організаційний момент

- Вітання з учнями - вправа «Подаруй усмішку сусіду справа».

• Повідомлення теми: *«Сьогодні ми будемо розбирати ситуації з життя та вчитися правильно діяти. Ми дізнаємося, які вчинки є хорошими, а які – можуть порушувати правила або навіть закони».*

2. Вступна бесіда

Питання до класу (використовуються картки з піктограмами або малюнками):

- Що таке вчинок?
- Як ти розумієш слово «правильно»?
- Чому важливо поводитись по-чесному?
- Які наслідки можуть бути у поганого вчинку?

Педагог підказує, уточнює відповіді, підкріплює прикладами з життя учнів (наприклад, у школі, вдома, на вулиці).

3. Основна частина – гра «Як вчинити?»

Матеріали: картки з простими життєвими ситуаціями, смужки або картки з варіантами дій, магнітна дошка або планшет для прикріплення ситуацій.

Проведення гри:

Педагог читає вголос і показує ілюстрацію: «Сергій знайшов у коридорі мобільний телефон. Поруч нікого не було...». Учні пропонують, як можна вчинити (педагог підказує, скеровує).

Обговорюються два–три варіанти дій:

- Взяти собі.
- Віддати вчителю.
- Спитати, чий він.

Кожному учневі дається змога висловити свою думку: «Що б ти зробив?»

Приклади ситуацій:

1. Друг штовхнув іншого учня в коридорі. Що робити?
2. Тебе образили – як відповісти правильно?
3. Ти побачив, що хтось краде з рюкзака. Як діяти?
4. Дівчинка плаче на зупинці – вона загубилася. Що зробити?
5. У транспорті старшій людині нема де сісти. Як вчинити?

4. Руханка / фізкультхвилинка

Проводиться під музику:

«Якщо друг сумний – посміхнись!

Якщо бачиш бруд – прибери!

«Якщо хтось просить – допоможи!»

6. Закріплення знань – гра «Так чи ні?»

Педагог читає твердження, учні показують картку «Так» (зелена) або «Ні» (червона):

- Допомогати іншим — це правильно?
- Брати без дозволу чужі речі — це добре?
- Дотримуватись правил у школі — потрібно?
- Сміятись над помилками інших — це добре?
- Повідомити дорослому, якщо щось сталося — це правильно?

6. Підсумок заняття

Обговорення: *«Сьогодні ми навчилися розпізнавати хорошу і неправильну поведінку. Ви молодці! Усі сьогодні зробили правильний вибір. Це і є крок до справжньої правової поведінки».*

Кожному учневі вручається символічна картка або стікер: «Я вмію поводитись правильно».

Соціальний проєкт «Як реагувати на булінг»

Мета: Формування в учнів з інтелектуальними порушеннями елементарних навичок безпечної, правомірної та адекватної поведінки в ситуаціях булінгу (цькування), розвиток уміння розпізнавати прояви агресії та шукати безпечну допомогу.

Завдання:

1. Ознайомити учнів з доступним поняттям «булінг» і його проявами.
2. Навчити дітей розпізнавати ознаки булінгу.
3. Формувати вміння адекватно реагувати на агресію (не відповідати насиллям, шукати підтримку дорослого, звертатися по допомогу).
4. Розвивати навички взаємодопомоги, емпатії та самозахисту.

5. Формувати навички групової взаємодії на основі довіри, підтримки та толерантності.

Тривалість реалізації проєкту: 1 тиждень (з можливістю продовження в системну програму безпечної поведінки).

Структура проєкту

День 1: «Що таке булінг?»

Мета: Дати учням уявлення про булінг і його форми.

Форми діяльності:

Перегляд мультфільму (наприклад, «Про Левеня, яке не хотіло бути злим»).

Обговорення:

— «Хто кого ображав?», «Як почувався герой?»

Гра «Склади слово» (пазли з буквами — «булінг», «добро», «допомога»).

Створення міні-постерів: «Булінг — це...»

День 2: «Види булінгу та як його розпізнати»

Мета: Навчити учнів розпізнавати фізичний, словесний, емоційний, кібербулінг.

Форми діяльності:

Робота з картками:

— Показ ситуації – учень має сказати: це булінг чи ні?

Колаж «Це мене ображає» – діти вибирають картинки, які викликають дискомфорт.

Інтерактив: «Червоний сигнал» – підняти червону картку, якщо в ситуації є агресія.

День 3: «Що робити, якщо тебе ображають?»

Мета: Сформувати алгоритм безпечної поведінки у разі булінгу.

Форми діяльності:

Рольові ігри: «Тебе ображають – що робити?», «Як допомогти другу?»

Гра «Цеглинки безпеки» – з кожним правилом дитина кладе цеглинку в «будинок безпеки». Приклади цеглинок: «Не мовчи!», «Звернись до вчителя», «Залишайся спокійним», «Не бий у відповідь».

День 4: «Добрі друзі – проти булінгу!»

Мета: Формувати командний дух, взаємопідтримку і протидію агресії через колективну активність.

Форми діяльності:

Гра «Ми разом сильніші»: всі тримаються за мотузку і створюють «коло підтримки».

Створення плакату «Друзі не дають кривдити!»

Вправа «Рука допомоги»: кожен учень обводить свою руку на аркуші й пише на ній фразу підтримки або добрий вчинок.

День 5: Презентація проєкту «Ми обираємо доброту!»

Мета: Узагальнення знань, демонстрація результатів, зміцнення позитивної поведінки.

Форми діяльності:

Виставка постерів, малюнків, «рук допомоги», будинку «безпеки».

Презентація коротких виступів учнів (або зачитує педагог): «Як я допоміг другу», «Що я зробив, коли побачив агресію»

Вручення значків «Захисник добра», «Друг, якому довіряють».

Підписання символічної «Угоди проти булінгу».

Правова гра: «Так можна – так не можна»

Мета: Закріпити уявлення про основні права дитини та правила у школі, вдома, на вулиці. Формувати навички соціально-правової поведінки в простих життєвих ситуаціях. Розвивати в учнів уміння розрізняти правомірну та неправомірну поведінку; логічне мислення; узагальнення, вміння робити висновки.

Матеріали: картки із зображеними ситуаціями (з малюнками), дві коробки або кошики з написами: «Так можна» і «Так не можна», веселий смайлик для позитивної відповіді, сумний смайлик для неправильної відповіді.

Правила гри:

Учням по черзі дається картка із ситуацією. Вони мають самі вирішити – це правильно чи неправильно, і покласти картку у відповідну коробку. Після кожного вибору педагог пояснює, чому це добре чи погано. За правильну відповідь – учень отримує смайлик або фішку. В кінці гри – підбиття підсумків: хто скільки правильних рішень зробив, які вчинки були найкращими.

Приклади ситуацій (для карток):

Хлопчик допоміг підняти речі однокласниці.

Дівчинка сміється з хлопця, що зробив помилку.

Дитина поділилася олівцями з другом.

Дівчинка розповіла вчителю, що бачила бійку.

Хлопчик узяв чужу річ без дозволу

Обговорення після гри:

- Яка ситуація тобі запам'яталась найбільше?

- Що б ти зробив у подібній ситуації?

- Чому важливо поводитись правильно?

4. Формувальне оцінювання соціально-правової поведінки з урахуванням індивідуальних особливостей.

Важливою складовою процесу формування моральної поведінки учнів є глибоке, системне та справедливе оцінювання їхніх дій з боку педагога. Саме через педагогічну оцінку дитина починає усвідомлювати значущість власних вчинків у соціальному, пізнавальному й емоційному контексті. Кожна дія школяра має аналізуватися з позицій трьох ключових аспектів:

- практичної цінності (що саме зроблено, який результат досягнуто);
- інтелектуального змісту (які знання, уміння чи навички були засвоєні);
- морального виміру (які особистісні якості при цьому проявилися).

У педагогічній практиці необхідно враховувати, що поведінка учнів часто зумовлена різними внутрішніми мотивами. Найпоширенішими з них є орієнтація на досягнення успіху або ж прагнення уникнути помилки чи покарання. Якщо вчитель концентрує увагу переважно на негативних моментах, рідко підтримує

учня за його старання й досягнення, то в дитини формується тривожна установка на уникнення невдач. Така установка обмежує ініціативність, пригнічує віру у власні сили й знижує рівень моральної активності.

Натомість регулярне підкріплення навіть невеликих позитивних результатів, похвала за щирі намагання, акцентування на позитивних змінах у поведінці сприяють утвердженню мотивації до успіху, яка є фундаментальною для розвитку морально відповідальної особистості. Педагогічного оцінювання має бути не каральною, а підтримувальною й розвивальною, формуючи в учнів адекватну самооцінку, віру в себе та готовність діяти морально в різних життєвих ситуаціях.

5. Партнерська взаємодія з сім'єю учнів з метою всебічного впливу.

З метою залучення батьків до формування соціально-правової поведінки учнів доцільним визначаємо такі форми і методи роботи:

1. Формування довірливих відносин з батьками

- Проведення індивідуальних зустрічей у формі дружніх бесід, а не офіційних настанов.

- Наголос на партнерстві, а не критиці.

2. Підвищення правової обізнаності батьків

- Проведення інформаційних зустрічей або міні-лекцій (в очному або онлайн-форматі) на теми: «Права дитини у школі та вдома», «Як реагувати, якщо дитину ображають?», «Що таке булінг і як його розпізнати?»

- Підготовка пам'яток для батьків з простими прикладами соціально-правових ситуацій.

- Розповсюдження візуальних матеріалів (інфографіки, буклети).

3. Спільне моделювання поведінкових стратегій

- Впровадження тренінгових занять «Батьки + діти», де разом розігруються життєві ситуації: «Що робити, якщо бачиш порушення прав іншої дитини?», «Як вчинити, якщо твого сина звинувачують у крадіжці?»

- Обговорення: як реагувати вдома, коли дитина порушує правило.

Наприклад: «Не кричати, а проговорити вчинок разом».

- Показ моделей ненасильницького спілкування з дитиною.

4. Залучення батьків до виховних заходів

- Запрошення на інтерактивні заняття, ігри, круглі столи, присвячені правовій тематиці.

- Проведення тематичних батьківських вечорів на теми: «Світ прав очима дитини», «Як допомогти дитині стати гідним громадянином»

- Спільне створення «Куточків безпеки» чи «Правових дерев» у класі.

5. Спільне створення індивідуальної стратегії взаємодії

Для кожної дитини (особливо з низьким рівнем соціально-правової поведінки) варто узгодити з батьками єдину лінію виховання, записати чіткі кроки реагування на типові ситуації: «Якщо дитина бреше — що говорити?», «Якщо дитина проявляє агресію — як діяти?», «Якщо захищає слабшого — як хвалити?»

Також доцільно проводити індивідуальні консультації з психологом або соціальним педагогом для батьків, які мають труднощі в спілкуванні з дитиною. Теми консультацій: «Як не порушувати права дитини, але зберігати дисципліну», «Що робити, якщо дитина бреше, краде або б'є інших», «Як підтримати дитину після конфлікту».

Отже, розроблені педагогічні умови мають комплексний характер та передбачають різний вплив на учнів з інтелектуальними порушеннями з метою формування соціально-правової поведінки з урахуванням особливостей розвитку дітей та корекційно-виховного впливу.

Соціально-правова поведінка є важливою складовою соціальної поведінки, що відображає рівень правової свідомості та відповідальності особистості. Вона базується на усвідомленому дотриманні правових норм і внутрішній мотивації діяти відповідно до законів і загальноприйнятих правил. Формування соціально-правової поведінки сприяє розвитку правової культури та зміцненню правопорядку в суспільстві, забезпечуючи гармонійну взаємодію індивідів у правовому просторі. Вивчення цієї форми поведінки допомагає зрозуміти механізми соціалізації та підвищити ефективність правового виховання, що забезпечує її формування.

Сутність правового виховання учнів полягає у формуванні у них правової свідомості, поваги до прав і свобод інших людей, а також готовності дотримуватися норм і правил, що регулюють суспільні відносини. Воно спрямоване не лише на передавання правових знань, а й на розвиток внутрішньої мотивації до правомірної поведінки та відповідального ставлення до своїх прав і обов'язків. Правове виховання є цілісним і системним процесом, що поєднує різні форми, методи та засоби, адаптовані до вікових та індивідуальних особливостей учнів.

Правове виховання учнів з інтелектуальними порушеннями має бути цілеспрямованим, доступним і адаптованим до їхніх пізнавальних можливостей. Саме завдяки системній правовиховній роботі створюються умови для поступового засвоєння дітьми елементарних правових знань, формування в них почуття відповідальності та поваги до норм соціального співжиття.

Метою констатувального етапу експерименту було визначити рівень сформованості соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями. Для оцінки рівня сформованості соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями було визначено її основні складові, які одночасно були критеріями: когнітивний, мотиваційний, поведінковий.

Проведене дослідження засвідчило, що високий рівень сформованості соціально-правової поведінки в учнів 5-7 класів з інтелектуальними порушеннями складає лише 11,27%. Ці учні розуміють правила поведінки та

дотримуються їх. Вони правильно визначають та виконують свої обов'язки у школі. Проявляють повагу у стосунках з дітьми і дорослими. Характеризуються позитивною мотивацією соціально-правової поведінки.

Середній рівень сформованості соціально-правової поведінки виявлено у 26,29% учнів з інтелектуальними порушеннями, які характеризуються частковим розумінням правил і норм. У них соціальна мотивація соціально-правової поведінки, що виявляється у необхідності контролю та нагадування. В цілому здебільшого дотримуються правил поведінки, проте не завжди проявляють повагу до оточуючих, можуть бути учасниками конфліктів.

Низький рівень виявлено у 61,77% учнів з інтелектуальними порушеннями, які характеризуються недостатнім розумінням правил і норм поведінки, правових уявлень. Мотивація у цих учнів є зовнішньою та прагматичною. Вони часто порушують правила поведінки, потребують систематичного контролю.

Результати дослідження засвідчили необхідність пошуку нових шляхів сприяння розвитку соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями. Тому на формувальному етапі дослідження нами було розроблено педагогічні умови формування соціально-правової поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями, зокрема: диференційований підхід, що відповідає рівню соціально-правової поведінки учнів; забезпечення корекційної спрямованості формування соціально-правової поведінки учнів; урізноманітнення форм та методів виховної роботи, спрямованої на формування соціально-правової поведінки; формувальне оцінювання соціально-правової поведінки з урахуванням індивідуальних особливостей; партнерська взаємодія з сім'єю учнів з метою всебічного впливу.

Розроблені педагогічні умови мають комплексний характер та передбачають різноаспектний вплив на учнів з інтелектуальними порушеннями з метою формування соціально-правової поведінки з урахуванням особливостей розвитку дітей та корекційно-виховного впливу.